

Kajetan Gantar

Beg pred svobodo

Leta 2006 je Rafaelova družba organizirala razstavo fotografij in drugega slikovnega gradiva, ki prikazuje usodo slovenskih beguncev in življenje v povojnih begunskih taboriščih, predvsem v Vetrinju, Lienzu in Spitalu. Razstava je po eni strani slovensko javnost seznanila s tem premalo znanim segmentom naše polpretekle zgodovine, po drugi strani pa so obiskovalci razstave v številnih primerih identificirali osebe ali dogodke na razstavljenih fotografskih posnetkih, ki doslej še niso bili dovolj znani ali pojasnjeni. S tega vidika je razstava pomenila tudi obogatitev pozabljenega ali še ne razjasnjenega zgodovinskega gradiva.

Razstava je bila odprta decembra 2006 v Ljubljani, v galeriji Družine, nato se je selila v razne kraje Slovenije, zlasti v tiste, od koder je ob koncu druge svetovne vojne največ rojakov pred komunističnim nasiljem zbežalo v tujino. Med drugim je bila razstava na ogled v Radovljici (kjer je bila otvoritev februarja 2007), v Šentjoštu (aprila 2007) in nazadnje v Cerkljah na Gorenjskem (maja 2007). Ob otvoritvah razstave v omenjenih krajih sem imel uvodni govor, ki sem ga vsakič priredil v skladu s krajevno zgodovino in z navzočim občinstvom.

Tu po spominu navajam govor v obliki, kot sem ga imel ob otvoritvi razstave v Cerkljah na Gorenjskem. Pokroviteljstvo nad tamkajšnjo razstavo, ki so ji dali ime Beg pred svobodo, je poleg Rafaelove družbe prevzel tudi UNESCO-klub Cerklje. Otvoritev je bila združena z bogatim kulturnim programom, v katerem sta med drugim sodelovala Marko Bajuk in Ivan Vombergar.

Moji spomini na begunstvo presenetljivo sovpadajo s poznanjem vašega kraja in bližnjih vasi (Zalog, Prebačevo, Brnik, Šenčur). Kajti za Cerklje in za okoliške vasi sem prvič slišal, ko sem se kot begunec po drugi svetovni vojni znašel v taborišču Peggez pri Lienzu na vzhodnem Tirolskem.

Z očetom sva bivala v prvi baraki, na desni strani glavnega vhoda v begunsko taborišče. V isti baraki je našlo zavetje tudi precej kmečkih družin s kopico otrok iz Cerkelj in iz okoliških vasi na Gorenjskem.

Med drugim se spominjam družine v najini neposredni bližini, v sosednji sobi. Ko je mama te družine videla, kako sva z očetom sama, vsa nebogljenja in nerodna (oče je bil poleg tega tudi hudo bolan), je prijazno sama ponudila, da bi nama njene hčere pomagale čistiti hodnik, kadar bo najina soba na vrsti. Večkrat pa so nama njene hčere same od sebe prišle poribat leseni pod v najini sobi.

Iz bližine Cerkelj, iz Zgornjega Brnika, je bila ena mojih sošolk na begunski gimnazij, Anica Slemc, pozneje poročena Pučko. V isti baraki je prebival neki kmet iz Zaloga, ki je rezljal lesene kipe in z njimi okrasil oltar v taboriščni kapeli. Pisal se je Vinko Zupanc, bil je oče šestih otrok, rezljal je tudi jaslice. Mojemu očetu je izrezljal križ za "bogkov kot", ki sem ga pozneje iz begunstva srečno prinesel domov in še danes varuje moje stanovanje.

Spominjam se, da je te cerkljanske družine večkrat prišel obiskat bivši kranjski dekan, msgr. Matija Škerbec, ki je med vojno pred Nemci zbežal v Ljubljano, kjer je vodil urad za pomoč beguncem. Vedno se je

ustavil tudi v najini sobi, kjer je kramljal in politiziral z mojim očetom. In kadar je odhajal, nama je pred slovesom rekel: "Kako sta srečna! Kakšne dobre sosedje imata! Cerkljani so najboljši ljudje v kranjski dekaniji, sami zavedni Slovenci! Še Nemci so jim med okupacijo na njihovi šoli morali pustiti pouk v slovenščini. Zavedni Slovenci, veliki poštenjaki, globoko verni, pridni kmetje. Radi romajo k Mariji Pomagaj na Brezje in se v svojih molitvah tudi v begunstvu k njej zatekajo."

Vendar ne bom govoril o vaši vasi in fari, saj o tem veste sami več kot jaz. Govoril bom o nekaterih drugih krajih, ki so tesno povezani z našo zgodovino. Kraji, ki so ostali zunaj meja slovenske države, a so za našo politično in duhovno zgodovino prav tako pomembni. V mislih imam kraje na Koroškem in vzhodnem Tirolskem.

Koroško, deželo stoterih jezer, vsi poznate, vsi ste že slišali zanjo. Večkrat pravimo, da je to naša največja narodna bolečina. Če pravimo, da je Koroška naša največja bolečina, imamo v mislih plebiscit in izgubo Koroške po prvi svetovni vojni, izgubo krajev, kjer je tekla zibelka naše kulture. Tam so nekoč ustoličevali naše vojvode, tam so nastali Brižinski spomeniki, Mohorjeva družba in še marsikaj. Po prvi svetovni vojni pa se je v naše narodno telo zarezala meja na Karavankah, tako da jo občutimo kot nezaceljeno rano, ki nas še danes skeli in boli. Tako so mene in tako so vas v mladih letih učili v šoli. In najbrž tako še danes učijo naše otroke in vnuke.

Ob tem pa se žal pozablja, da je Koroška naša dvojna bolečina. Pozablja se, da se je po koncu druge svetovne vojne na Koroškem odigrala še ena tragedija, nič manjša, ampak še večja kot po prvi. Po prvi svetovni vojni smo izgubili zemljo, po drugi smo izgubili, kar je hujše, še bolj boleče in nenadomestljivo: izgubili smo ljudi. Izgubili smo tisoče fantov v cvetu mladosti, tisoče mož pri

najboljših močeh. Vendar pa se o tem v naših učbenikih ne piše in v šolah ne govori, ampak molči, čeprav gre za našo največjo nacionalno tragedijo, za največjo narodno bolečino.

Takrat, ob koncu druge svetovne vojne, se je zgodilo, kar je Ivan Cankar - sicer v neki drugi zvezi - zapisal v svoji drami *Hlapci*:

Takrat so v naših krajih polovico poštenih ljudi pobili, druga polovica pa je zbežala zdoma na tuje.

Zgodil se je beg tisočev prestrašenih družin čez Ljubelj. In da je tragedija in ironija še večja, ti ljudje so bežali pred "svobodo", o kateri so vso vojno sanjali. Ko pa je svoboda zasijala, je bila - kot je zapisal Oton župančič - kot jabolko, ki se je zakotalilo v blato. Pred to svobodo niso bežali samo možje in fantje. Bežale so matere z otroškimi vozički, bežale družine na vozovih z volovskimi vpregami, ki so se mukoma vlekli čez ljubeljski prelaz.

Za mnoge se je beg končal z vetrinjsko tragedijo, ki je bila hujša kot Dachau: v Dachauu so naše ljudi do smrti stradali nemški okupatorji, iz Vetrinja so jih v smrt pošiljali in pobijali lastni rojaki. Pa ne bom podrobneje razpravljal o vetrinjski tragediji, saj njeno ozadje še danes ni do dna raziskano. Nesporno je le eno: v ozadju je bila laž in prevara, najbolj podla prevara, kar jih je bilo v zgodovini. Lagali so angleški oficirji, galantni gentlemani, ki so govorili, kako naše fante pošiljajo v Italijo, v lepo urejeno taborišče v Palmanovi. Pa so se znašli v koncentracijskih taboriščih na Teharjah in Šentvidu, od koder so jih gnali v smrt, v temačne grape pri Škofji Loki, v zapuščene rudniške jaské pri Hrastniku, v brezna Kočevskega Roga.

Teh dogodkov, ki sem jim bil priča, ko sem štirinajstleten otrok ob koncu vojne bolnega očeta spremljal v tujino, ne bom nikoli pozabil: še danes so mi živo pred očmi. Ko je resnica o usodi vrnjenih mož in fantov prišla na dan, se je taborišče odelo v molk in čr-

Angel s harfo, 2003. Risba s tušem na papir.

nino. Taboriščna kapela je bila premajhna za vse, ki so iskali tolažbo pred podobo brezjanske Marije Pomagaj. Živo se spominjam, kako nekoč, stisnjen na pretesnem pogradu pod nizkim stropom, dolgo nisem mogel zatisniti oči; opolnoči sem vstal in se pretihotapil iz barake: od vsepovsod, iz vseh barak, sta odmevala jok in molitev rožnega venca.

Toda življenje je teklo naprej, morali smo se sprijazniti z okrutno usodo. Prišlo je do trdih pogajanj z angleškimi oficirji. Odločilno besedo pri pogajanjih je imel zdravnik dr. Valentin Meršol. S svojo brežhibno in kultivirano angleščino - znanje angleščine je bilo tiste čase še precejšnja redkost - je naredil vtis na angleške sobesednike. S pogumnim nastopom in z diplomatskim taktom je tisoče beguncev rešil enake usode, kakršna je doletela vrnjene fante. Po Meršolovi intervenciji je sam feldmaršal Alexander, vrhovni povelj-

nik zavezniških sil v Sredozemlju, priletel na Koroško in slovesno zagotovil, da poslej noben begunec ne bo več proti svoji volji vrnjen v Jugoslavijo.

In nato smo si, kolikor se je dalo, uredili življenje v taboriščih na avstrijskem Koroškem, Štajerskem in Tirolskem.

Največje in najlepše urejeno je bilo taborišče v Peggezu pri Lienzu na Tirolskem, kjer sem preživel petnajst mesecev. V taborišču je zaživela popolna slovenska gimnazija. Angleški inšpektorji, ki so prišli gimnazijo nadzirati, so ji dajali sama pohvalna priznanja in najvišje ocene, maturanti gimnazije so se lahko brez težav vpisali na graško univerzo, pozneje tudi na druge evropske in ameriške univerze. In čeprav je pouk potekal med golimi stenami, na golih tleh, brez najosnovnejših učnih pripomočkov (naše današnje šolske oblasti je gotovo ne bi verificirale), si upam tr-

diti, da je bila to najboljša od vseh gimnazij, kar sem jih kdaj obiskoval. In naj povem, da sem zaradi vojnih in povojnih peripetij obiskoval štiri različne gimnazije: vse so bile dobre, ampak daleč najboljša je bila v Peggezu, zares vrhunska vzgojna in izobraževalna ustanova. Zato sem vedno trdil in še danes trdim, da kakovost in uspešnost šole nista odvisna od njene tehnične opreme, ampak od zagnanosti dijakov, še bolj pa od zavzetosti in pedagoškega erosa učiteljev. In na tej begunski gimnaziji so z dušo in srcem poučevali veliki učenjaki in odlični pedagogi: ravnatelj Marko Bajuk in njegov sin Božidar, legendarni učenjak dr. Rajko Ložar, pisec odličnih matematičnih učbenikov Milko Jeglič, zgodovinar Maks Šah, biolog dr. Franc Mihelčič, klasični filolog Roman Pavlovčič in drugi. Tudi moj oče, ki je bil v profesorskem zboru eden najstarejših in je imel za sabo bogate učne izkušnje (pred tem je poučeval na petih gimnazijah), je imel o gimnaziji in njenih dijakih visoko mnenje; rad je ponavljal, da tako vzornih in zrelih fantov in deklet še ni imel. Moj oče je bil dolgo edini slavist na gimnaziji, zato je imel med vsemi tudi največ tedenskih ur. Dvakrat zaporedoma mu je ravnatelj Bajuk zaupal najzahtevnejšo nalogo – razredništvo zadnjega, osmega razreda, ki se je pripravljal na maturo.

V taborišču ni nastala samo gimnazija, ampak tudi osnovna šola, poklicne šole, otroški vrtec. Zgrajena in okrašena je bila kapela, urejena je bila splošna knjižnica, zdravstvena ambulanta, nastajale so šiviljske, krojaške, čipkarske, čevljarске, mizarske, sodarske, kovaške in druge obrtne delavnice. Prirejale so se miklavževanja, koncerti, gledališke igre, telovadni nastopi in druge društvene dejavnosti. S starimi pisalnimi stroji in ciklostilnimi aparati se je osnovala tiskarna, kjer se je tiskal dnevnik (uradne taboriščne *Novice*, ob njih pa še napol ilegalni *Domači glasovi*), poleg tega tudi šolski učbeniki,

pesniške zbirke in druga literarna dela, ki so jih ustvarjali taboriščniki.

Zdelo se je, da se življenje – kljub težavnim pogojem na tujih tleh, kljub slabi prehrani, podhranjenosti in lakoti, zaradi katere smo večkrat omedlevali, počasi vrača v normalne okvire. A ne za dolgo. Kmalu so se začeli pojavljati in čedalje bolj stopnjevati pritiski iz Jugoslavije, kot da so vsa slovesna zagotovila, ki jih je dal maršal Alexander, pozabljena. Angleži so najprej našega najvišjega duhovnega pastirja, škofa Gregorija Rožmana, konfinirali v Celovcu. Nad njim je visela grožnja, da ga bodo izročili v Jugoslavijo, kjer so proti njemu pripravljali in nato uprizorili stalinistični proces, pravo sodno farso. Rožman je iz angleške konfinacije dobesedno pobegnil: iz Celovca je z avtom preko Visokih Tur, čez katere takrat še ni bilo moderne avtoceste, kakršna je danes, ampak samo slabi kolovozi, pobegnil v deželo Salzburg, ki je bila v ameriški zasedbeni coni. Tam se je svobodneje dihala: Amerikanci so bili prvi, ki so že med vojno jasno spregledali dvolično igro krvavih Titovih ambicij.

Podobna grožnja je kot Damoklejev meč visela tudi nad zaslužnim Markom Bajukom, ki so mu Angleži nazadnje celo odvzeli ravnateljstvo gimnazije in ga z družino vred sredi zime izgnali iz taborišča. Angleži so poleg tega brez vzroka internirali še celo vrsto slovenskih izobražencev, npr. pisatelja Stanka Kocipra, ki mu niso mogli očitati drugega, kot da je zet generala Rupnika, poročen z njegovo hčerko; tudi njemu so grozili, da ga bodo izročili jugoslovanskim oblastem.

Ne bom navajal podrobnosti o neprijaznosti angleških vojakov. Moram pa poudariti, da so bile med njimi tudi svetle izjeme. Naj omenim samo dva: takrat še mladega Johna Corsellisa, ki je pred dvema letoma o vsem tem – v sodelovanju s publicistom Markom Ferrarjem – objavil pretresljivo pričevanje v knjigi z naslovom *Slovenija 1945*. Corsellis je

bil v taboriščni upravi sicer na nekoliko nižjem položaju, vendar nas je Slovence cenil in občudoval zaradi urejenosti, poštenosti, podjetnosti, vztrajnosti, zanesljivosti in nam v najtežjih trenutkih kot tihi zaveznik, skoraj kot nekakšen angel varuh, stal ob strani. Ob njem tudi ne smem pozabiti kapetana Rydera Younga, ki je bil sicer komandant begunskega taborišča samo tri mesece, a je ravno pod njim - poleti 1946 - Peggez doživel najlepši razcvet. Žal je kapetan Ryder Young septembra 1946 izgubil življenje v prometni nesreči pri Millstadtskem jezeru.

Po tragični Youngovi smrti so se nad taborišče v Peggezu začeli zgrinjati črni oblaki. Najprej je oktobra prišlo do prisilne preselitve vseh otrok brez staršev in mladolletnikov v mladinsko taborišče pri Leobnu na Štajerskem; med temi sta bili tudi dve moji sošolki z begunske gimnazije. Tam so bili nedorasli otroci in mladolletniki brez staršev nezaščiteni in povsem nemočni pred pritiski jugoslovanskih repatriacijskih komisij, ki so dan na dan prihajale v taborišče in otroke slepile z lažnimi obljubami ali pa jih tudi z grožnjami silile k vrnitvi v Jugoslavijo. Kakšna tragična ironija! V glavnem so bili to otroci in mladolletniki, ki so jim partizani med vojno pobili starše ali starejšega brata: zdaj pa so bili partizanskim oficirjem izročeni na milost in nemilost!

Še hujši udarec nas je zadel novembra 1946, ko je pritisnil tisto leto nenavadno hud mraz. Angleške oblasti so odločile, da lepo urejeno taborišče pri Lienzu izpraznijo in begunce preselijo v Spittal, kjer je bilo taborišče v skrajno zanemarjenem in mizernem stanju: barake stisnjene druga ob drugo, grajene iz najslabšega lesa brez izolacije na vlažnih tleh, okna in vrata niso tesnila, za množico taboriščnikov premalo sanitarij itd.

Za nas, ki so nas pognali iz Peggeza, je ta selitev, ki je potekala v nemogočih razmerah, pomenila boleč udarec. V pravem hudem si-

birskem mrazu je vožnja z vlaki v nezakurjenih vagonih trajala deset ali dvanajst ur, za nekatere tudi dva dni! In to na razdalji med Lienzom in Spittalom, ki ne znaša niti dobrih sto kilometrov! Na vmesnih postajah so vlaki stali tudi po dve ali tri ure. Nismo se mogli znebiti vtisa, kot da se angleški oblasti nalašč izživljajo nad nami.

Kaj je bil vzrok selitve? Nam naklonjeni John Corsellis je slišal in nam vedel povedati, da se beguncem v Peggezu predobro godi, zato je treba taborišče ukiniti in preseliti v Spittal! Hkrati je prišel nerazumljiv ukaz, da je treba zapreti begunsko gimnazijo, naš ponos, ki se mora preoblikovati v poklicno šolo. V Spittalu so nam razpolovili tudi že tako skromne obroke prehrane. Še danes ne vem in ne morem razumeti, kakšni umazani računi so bili v ozadju vseh teh pritiskov.

Rad bi poudaril samo eno: tudi ko smo bili čisto na dnu, preseljeni v nemogoče razmere, v neprijazno okolje, Spittal, središče velikonemške ideologije, se nismo predali obupu. Leden hlad je bilo čutiti povsod, kjer so begunci iskali zaposlitev in delo. Kaj vse je poskušal dr. Rajko Ložar, moj profesor, ki je vedno, kadar je kam potoval, nosil s seboj doktorsko diplomu dunajske univerze! Kjer koli bi se rad zaposlil, kakršnega koli dela bi se lotil, ne samo na graški univerzi, kjer se je najprej zanimal za službo, ampak tudi v kakem lokalnem koroškem muzeju, tudi na osnovno šolo bi šel – a vse zaman! Na eni strani so nasprotovali titovci, na drugi strani nemški šovinisti, prikriti in potuhnjeni hitlerjanci, ki jih na Koroškem ni manjkalo: to je bila skupna fronta proti vsemu, kar bi takrat, po končani vojni, okrepilo razredčene vrste slovenskih izobražencev na Koroškem. Zato ponavljam, da je bila to naša druga največja tragedija, nič manjša od tiste po prvi svetovni vojni.

Svetla izjema, ki je odstopala od te protislovenske fronte, je bila celovška škofija, ki je

odprti rok sprejemala begunske duhovnike in jim dodeljevala mesta župnikov na koroških farah, ne samo na slovenskih, tudi na nemških farah. In tako je v celovski škofiji takrat delovalo več kot sto slovenskih duhovnikov.

Beguncem je nazadnje uspelo, da so - čeprav pod malo drugačnim imenom - tudi v Spitalu obnovili gimnazijo in ohranili njen humanistični profil. Zasluga za to gre Rajku Ložarju, Jožetu Ovseniku, Milku Jegliču in drugim profesorjem begunske gimnazije, ki bi kot fenomen, zaradi svojega nacionalnega pomena zaslužila, da se ji v Peggezu ali v Spitalu postavi plošča ali spominsko obeležje.

Čez eno ali dve leti se je taborišče v Spitalu začelo prazniti: naši ljudje so začeli odhajati - najprej v Kanado, nato v Venezuelo, Argentino, ZDA, Avstralijo. Odhajali so najboljši, odhajala je intelektualna elita, ki bi bila tiste čase porušeni domovini krvavo potrebna, a je morala - v boju za svoj obstoj in golo preživetje - svoje talente in duhovne moči prodajati tujini. Najbrž se še danes ne zavedamo, kakšen moralni, demografski, intelektualni in gospodarski potencial smo takrat izgubili! Izobraženci iz emigracije, moji bivši sošolci z begunske gimnazije, so se uveljavili kot profesorji in predavatelji na elitnih ameriških in kanadskih univerzah, kot sodelavci NASA, kot uspešni podjetniki. Čeprav so prišli goli in bos, so nekateri zgradili tovarne, ki zaposlujejo tudi po sto delavcev. Pred dvema letoma se mi je ponudila priložnost, da z ženo obiščeva več izseljenških središč v ZDA in Kanadi. Bila sva presenečena, koliko naše kulturne dediščine, koliko narodne zavednosti še danes, po šestih desetletjih, živi med njimi, v njihovih družinskih hišah in kulturnih domovih! Marsikdaj precej več kot v Sloveniji, kjer so neka-

teri besedo "domovina" že črtali iz svojega besednjaka! Bila sva v njihovih domovih: povsod sva videla bogkov kot in podobo brezjanske Marije, imitacije domačih kozolcev in umetniške podobe Ljubljane in Bleda, marsikje so naročeni na Družino ali na druge slovenske časopise. Na njihovih piknikih in prireditvah sva videla več slovenskih narodnih noš in slišala več slovenskih pesmi in melodij, Ipavčevih in sodobnih, kot na podobnih prireditvah pri nas. In kakšno lepo slovenščino še danes, po šestih desetletjih govorijo, čeprav nekateri med njimi nikoli več niso obiskali Slovenije!

Njihovi kulturni domovi, ki so jih sezdali s prostovoljnim delom in s prostovoljnimi denarnimi prispevki, ki so si jih dobesedno odtrgali od ust, so se razvili v kulturna središča ne samo za slovensko skupnost, ampak tudi za širše okolje, v katerem živijo.

Njihove družine nas presenečajo s svojim potomstvom, z velikim številom otrok, vnukov in pravnukov, z zvestobo domačim izročilom. Kaj otrok bi imeli šele tisti fantje, ki so bili vrnjeni in pobiti v hrastniških rovih in v Kočevskem Rogu, če bi si ustvarili družine! Če nas Slovencev v slovenski državi še danes ni dva milijona, je krivda v tistih majskih in junijskih dneh, tistega nesrečnega leta 1945!

In najbrž ni slučaj, da je ideja samostojne slovenske države, ki je bila v socialistični Jugoslaviji vsa leta tabu, dobila svoj prvi zagon in prva krila v emigraciji, kjer so že pred več kakor pol stoletja, že davnega leta 1950 (v Chicagu in Torontu) naši emigranti začeli izdajati časopis s pomenljivim naslovom *Slovenska država*.

Slovenska država je v njihovih srcih in sanjah živela že davno prej, kot smo jo v domovini udejanjili.